

XXI. КОЗАЧЧИНА

«Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (моноксілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнску від царгородської церкви приймали»...

Так то писали про козаків українські церковні єрархи, в меморіалі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козащини не було перебільшення так само, як вірний був родовід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козащини сучасна її народна маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козащина в народній пам'яті й уяві — в історичній традиції й устній словесності народу.

«Козащина, це не тільки найблискулїша, найефектовнїша поява української історії; вона становить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, суспільної та культурної творчости. В козащині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив своєрідну аристократію, коли приймемо, що грецьке слово «арістос», значить — найкращий». (Д. Дорошенко).

Оспівала козащину українська, народна пісня, звеличала українська романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинська історіографія.

Зародилася й змогтїла козащина в особливих умовах нашого державно-політичного лихолїття, на спустошених татарвою «диких полях», у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Повстає козащина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибокої політичної програми. Але об'єднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському серцю, розум нації, козащина дуже скоро змінила свою ролю добичника й оборонця степових окраїн на ролю будівничого-творця відродженої Української Державности.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернігів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожевими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже «дикі поля»; дикі не так через своє запусщення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західня Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським

М. Голубець.
В 46 Велика історія України. Том II. [текст] / М. Голубець.
— Київ: Центр учбової літератури, 2021. — 400 с.

ISBN 978-611-01-1416-5

Двотомник охоплює величезний період історії українського народу — від найдавніших часів. Історію було видано у Львові 1935 року обмеженим тиражем — 1,5 тис. прим. З того часу не перевидавалася. Чимало розділів висвітлюють події і факти, які відсутні у роботах М. Грушевського, Дм. Дорошенка, М. Костомарова, М. Аркаса та інших.

ISBN 978-611-01-1416-5

ББК 63:3 (2 У)

© «Центр учбової літератури», 2021.

устром, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

«Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе».

«Київщина — пише подорожник XVI ст. — має такі родючі землі, що як виорати їх паровою волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і шільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкіри. Дикі кози бють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрівих гнізд. Птацтва стільки, що весною набірають хлопці повні човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибою. На Поділлі доволі один раз зорати і кинуті зерно — зародить і вдаруге. Одного року буде другий і третій збір»...

Так було в Київщині й на Поділлі. Ще краща природа розгорталася на «диких полях», тих самих, що перед татарською навалюю були землями найвищої, східньо-європейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... маняли до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої «обітваної землі», давно-колись зарослодареної предками, тяга до волі й незалежності зродила козацьчину.

Почалося з «уходів». Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. «рушниці мали й стріляти добре вмліи», не сиділося поза окопами й частокодами городів. Призвичаївшись до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але заодно озброєними й готовими на все гуртами, вони запускалися в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відбороняються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з «уходів», мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його «управителями».

Де далі й самі старости, помітивши дохідність «уходницького промислу», організують ватаги «уходників» і пробують з ними шастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чабнів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи «козацького промислу» почали заманювати в степи не самих тільки пограничних городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константин Острожські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не тама добицицтво, не

сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козацьчину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.

Назва й первопочини козацтва

Слово «к о з а к», не нашого, а турського походження. В мові польовців означало воно стільки, що — сторож, вартовий. В турецькій мові слово «козак» вживалося на означення вільної, незалежної нівідкого людини. Старі літописи й документи, вже в половині XV ст. знають татарських «козаків», що, як легко озброєна кіннота, сторожили Кафи та інших осередків італійської торгівлі на Криму. З кінця XV ст. (1492 р.) маємо, чи не першу взагалі, відомість про українських «козаків». В жалобі кримського хана литовському великому князеві, названо так людей з Києва й Черкас, що при усті Дніпра, під Тягинюю, розбили турецький корабель... Рік пізніше татарський хан титулує «козаками» військову дружину черкаського старости Богдана Глинського, що погромив турецьку твердиню — Очаків. З того часу українські «козаки» не сходять уже зі сторінок документів та літописів. Росте їхня слава, кріпшає внутрішня організація й могутніє їх суспільно-політичне значіння.

Остап Дашкевич

Славу першого з організаторів козацьчини здобув собі черкаський староста (1515—1535) Остап Дашкевич. Сповняючи свій уряд на самому, українсько-татарському пограниччю, він доволі гарно познайомився з технікою татарського воювання й, відлачуючи татарам за їхні наскоки, дуже часто заганявся з своїми «козаками» на Крим. Та бувало, що злякавши татар й примусивши до мирних взаємин, дружив з їхніми ватажками й, разом з ними, трівожив московське пограниччя.

Великою славою вкрилося імя Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим військом і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соїм в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використали їх для постійної охорони південного пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2 000 козаків і устави їх на татарських перевозах, але його думку й ініціативу знехтували. Вже тоді козацьчина мусіла мати свою силу й вагу, так щодо кількості як і щодо якості. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посилюються переписчики, пограничний староста видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, «козакування» було ще тільки принагідним, сезонним «промислом» пограничного населення, а козацька, суспільна верства ще не оформилася. Такамо не можна було ввести того козакування в певні службні норми. Козаччи-

на творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручвань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоров'ям, щоби збутися посторонньої оцінки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татарів, а й польсько-литовський уряд.

Дмитро Байда-Вишневецький

Великої зажив слави й здобув собі безсмертне ім'я в потемности князь Дмитро Байда-Вишневецький, що йому король Жигмонт Август II в 1550-их рр. доручив охорону українського пограниччя перед татарами. Він перший, мабуть, збудував укріплення на острові Хортиці, за Дніпровими порогами й тим дав початок славній Запорізькій Січі.

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задрожував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селімана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народних піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тільки він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, даяв турків, насміхався з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

Народна пісня і традиція, напевне виідеалізувала постать князя Дмитра Байди-Вишневецького, вклавши в неї своє розуміння козащини, як ордену неустрашимих лицарів за «руську віру й націю». Всеж таки і справжній, історичний Байда, як організатор козаччини й перший будівничий Запорізької Січі, а перш за все творець перших напрямних козацької політики, заслужив собі на безсмертну славу. Він показав українському «степовому гультайству» шлях на одновірну й тоді ще українську, культурною та етнографічним складом населення, Молдавію, а через неї до Чорного Моря.

Слідами Байди-Вишневецького пішов волинський князь Богдан Ружинський. Він уже титулується «гетьманом низових козаків», що на їх чолі ходить походами на Крим, а в 1577 р. гине лицарською смертю під Аслям-Керменом, при устю Дніпра.

Ружинський, це «гетьман Богданко» народної традиції й сучасного йому літописання. Папроцький, оповідаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що

«покинувши світові розкоші, станув, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганями розправу криваву».

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з припадково творених загонів, перероджувалися в чітко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися «козацьким питанням». Загострювалося воно в міру того, як «уходництво» почало перемінюватися в тривку, військову колонізацію «диких піль». Чим далі, тим рідше верталися «уходники» додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарів, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козацькі республіки, що слухали власних, виборних старшин, і, поширюючи свою колонізацію на степ, ставали з дня на день загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи «своїж» таки старости.

Вже у 1580-их рр. усталилася організація козацтва в той спосіб, що на річці Самарі й під самим татарським пограниччям жили «річні» козаки, риболови, що як колись скити-хлібороби, дбали за прохарчування «лицарських» козаків, осілих на самому Дніпрі й зайнятих тільки воєнним ділом. Тоді то головний козацький кіш розтаборився на острові Томаківці «такому шурокому, що на ньому може прожити 20.000 людей і чимало коней», як говорить сучасник Самійло Зборовський.

Звивши собі свою «січ» (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе «січовиками» й «запорожцями» й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

В 1568 р. пробує прихилити до себе козаків польський король Жигмонт Август. Він закликає їх покинути Дніпровий Низ, й зтягнутись до нього на службу, за відповідною платою. Коронному гетьманові Язловецькому звелів король списати 300 козаків у «реєстр» і вийнявши їх зпід старостинської влади, перебрати під воєну руку, та запевнити їм деяку внутрішню самоуправу. Зведені в реєстр козаки мусіли слухати наданого їм «старшого», що будучи їх начальником, був би й козацьким суддею. Таким старшим для зареєстрованих козаків назначено тоді шляхтича, Івана Бадовського. І справді, деяка частина козацтва перейшла на королівську службу, але в порівнанні з рештою козацтва, тих 300 «реєстровиків» було краплею в морі, що росло з дня на день і чимраз дужче... хвилювало. Всежтаки перша спроба польсько-литовської влади прибрати козаків у руки, мала для дальшого розвитку козащини величезну вагу. Воно зрозуміло, що з ним числяться, шукають з ним порозуміння й злагоди, для чого готові поступитися навіть самою владою над ними. Автономія дана тільки частині козацтва, втягнутого в реєстр, була прийнята козацьким загалом, як основа для створення нової суспільної верстви, з особливими завданнями і такими самими привілеями.

Шляхом на Молдавію, що його протер князь Дмитро Байда-Вишневецький, пішов черговий козацький отаман Іван Підкова. Вславились поміж козаками своєю львиною силою й відвагою, назвав себе Підкова братом молдавського господаря Івоні та претендентом на молдавський престіл. Видно, що претенсії Підкови спіралися на якихсь правних основах, коли молдавські вельможі, прочувши, що він нахочеться поміж козаками, прислали до нього посольство з проханням прийти в Молдавію, прогнати відтіля турецького ставленника Петрила й самому засісти на молдавському престолі.

Підкова не гаявся, взяв 4 000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумітися з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покористувався підступом. Коли Підкова вертав, з Молдавії на Запоріжжя, браславський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й «по приятельськи» порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над «невірними» турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його «рука, що підіймалася на воротів хреста Господнього», варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх закинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового претендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам щойно при допомозі семигородських військ, при чому Олександр попав у руки туркам, що замучили його на паді. Тоді козаки ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спаливши пограничне, молдавське місто Сороку й спустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправдувався перед султаном, мовляв це «не його» козаки... а московські. Козацька стихія порісала вже в пір'я, намітила собі й почала переводити пляни, що дедалі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

«Нераз я наказував — писав король Баторій до старостів — щоби ви не переховували в себе низовців і не запомагали їх порохом, оловом та харчами, але ви не слухали. Тепер ми наказали київському, воєводі Константинові Острожському, щоби він, додержуючи своєї умови з кримським ханом, прогнав знад Дніпра козаків-розбишаків, а хто з них йому попаде в руки, щоби карав на горло. Усім українським старостам наказую підпомагати Острожського, й так само ловити й карати смертю запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу»...

Так гримів Баторій на старостів, що потурали козацтву, але сам у те не вірив, щоб його листи й накази щонебудь помогли. Для цього треба було змінити умови життя на «диких полях», а це було не під силу хочби й такому енергійному королеві, як Баторій.

Коли скарги кримських ханів на козаків не втихали, Баторій написав нарешті в 1570 р. кримському ханові, що всі козацькі походи на Крим провадяться без його відома й проти його волі, а в тім «козаки — люде вільні й приборкати їх йому не під силу»... Сам Баторій користав тоді з козацької допомоги в його війні з Московщиною. Низовці, під проводом отамана Івана Оришівського, впали тоді в московські землі, спалили Стародуб і спустошивши околицю, вернулися з великою добыччю й славою на Низ.

Справившись з Московщиною, Баторій почав заходитись над тим, щоб якнебудь приборкати козаків до рук і покористуватися ними у своїх воєнних плянах. Давні козацькі літописці, а за ними пізніші історики, дуже багато писали про так зв. «Б а т о р і є в у р е ф о р м у» козащини, але розміри тієї «реформи» були куди скромніші й не такі далекосяжні, за які їх звикли вважати давні історики. Баторій, обравши козацьким наставником черкавського старосту Михайла Вишневецького, звелів йому створити загін з 500 козаків, дати їм велику королівську хоругву й назначити козацьким «гетьманом», тобто начальником у воєнних виправах згаданого вже Івана Оришівського. Рівночасно надав Баторій тим козакам місто Трехтемирів, на гарнізон і захист для козацьких інвалідів та «емеритів». Позатим Баторій відновив козацьку автономію, не переходячи границі, що їх начеркнув козакам іще Жигмонт Август. Подібно як він так і Баторій надавав «козацькій вольности» тільки жмінці «реєстровиків», але козацька незареєстрована маца, і хоч і не бажала коритися нікому, не лінувалася розтягати тих коволивських привілеїв на себе, скоро тільки якнебудь влада пробувала встрявати в її внутрішні справи. Зрештою в умовах польської дійсности тих часів дуже скоро затиралися межі поміж реєстровими й нереєстровими козаками.

Вже реєстровики Баторія, з своїм отаманом Оришівським на чолі, дуже скоро переконалися, що їхня служба королеві тільки принагідна, а постійне вдержання їх на державному такби сказати «етаті», це тільки побожне побажання влади. Як тільки закінчилася польсько-московська війна (1579—1581) реєстрові козаки, що приймали в ній участь були без плати звільнені й ніхто не поцікавився, з чого їм далі жити й